

32. Солдатенко В. Ф. Українська революція: історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999.
33. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2 томах. – Т. 1. : 4 березня-9 грудня 1917 р. – К., 1996.
34. Чоп В. М., Лиман І. І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2007.

УДК 94:[378.6:271.2(477)]«16/17»

Праці баварських богословів у православних колегіумах України (XVII–XVIII ст.)

Посохова Л. Ю.

У статті досліджується вплив праць видатних баварських богословів на формування богословського дискурсу в православних колегіумах України. Робиться висновок про те, що звернення професорів православних колегіумів до праць видатних католицьких богословів (Мартіна Бекана, Ієремії Дрекслея та ін.) сприяло підготовці ґрунту для створення розгалуженої філософсько-богословської системи.

Ключові слова: історія освіти, православні колегіуми, богослов'я.

Посохова Л. Ю. Труды баварских богословов в православных коллегиумах Украины (XVII–XVIII вв.). В статье исследуется влияние трудов выдающихся баварских богословов на формирование богословского дискурса в православных коллегиумах Украины. Делается вывод о том, что обращение профессоров православных коллегиумов к трудам выдающихся католических богословов (Мартина Бекана, Иеремии Дрекслея и др.) способствовало подготовке почвы для создания разветвленной философско-богословской системы.

Ключевые слова: история образования, православные коллегииумы, богословие.

Posokhova L. Yu. The papers of Bavarian theologians in the Orthodox Colleges of Ukraine (XVII–XVIII centuries). The paper examines the impact of the works of outstanding Bavarian theologians on the formation of theological discourse in the Orthodox Colleges of Ukraine. It is concluded that the treatment of Orthodox professors of colleges to the papers of prominent Catholic theologians (Martin Becanus, Jeremiah Drexel, etc.) contributed to preparing the ground for the creation of an extensive philosophical and theological system.

Keywords: history of education, orthodox colleges, theology.

У XVI–XVIII ст. на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, а згодом Московської держави, відбувалися важливі процеси зустрічі, адаптації та синтезу культурних традицій Заходу та Сходу Європи. Ці процеси одним з перших почав досліджувати видатний візантиніст Ігор Шевченко [26], згодом розвідки продовжили Наталя Яковенко [28, с. 336-365], Джованна Броджі Беркофф [30, р. 325-387], Людмила Шаріпова [38]. Тема культурного трансферу та адаптації в останні десятиліття набула популярності, стала центральною проблемою багатьох конференцій [25, с. 14-15]. Одним із яскравих проявів взаємодії Заходу та Сходу Європи в XVII – на початку XVIII ст. було створення православних колегіумів. У цих навчальних закладах були сприйняті та з успіхом пристосовані до православної культурної традиції досягнення та досвід єзуїтських колегіумів. Ця розвідка – спроба показати православні колегіуми як форму втілення богословсько-педагогічної традиції XVII–XVIII ст., яка формувалася в ході взаємодії православної та католицької теологічної думки. У центрі уваги буде вплив баварських богословів та кліриків XVI–XVII ст., праці яких використовували в навчальному процесі в православних колегіумах. Це дозволить виявити точки «зустрічі» традицій та складові культурної

амальгами в освітніх практиках православних колегіумів. Ви рішення цього завдання важливе й тому, що загальний висновок про «західну»/«латинську» орієнтацію православних колегіумів потребує підкріплення аргументами, а наповнення змістом поняття «латинська освіта» має відбуватися на підставі вивчення культурно-освітніх практик православних колегіумів.

Добре відомо, що на українських землях Речі Посполитої в першій половині XVII ст. діяло 13 єзуїтських колегіумів (у тому числі в Переяславі, Новгороді-Сіверському, Києві). Фактори, які забезпечили успіх єзуїтської освіти, неодноразово привертали увагу дослідників [див., наприклад: 35; 36; 40]. У XVII – першій третині XVIII ст. єпископами Православної Церкви були створені Київський, Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми. Модель православного колегіуму була зорієнтована на зразок єзуїтського колегіуму, що виявилось в наявності тих самих класів, порядку їх проходження, методів викладання та виховання. Однак цей культурний трансфер не був механічним. Програма «Ratio Studiorum», яка була обов'язковою для єзуїтських колегіумів, у православних колегіумах не була задекларована. Ступінь її наявності в реальних практиках навчальної та виховної роботи православних колегіумів необхідно встановлювати в кожному конкретному випадку [див. про це: 17, с. 53-196]. Реальним проявом культурного трансферу було використання в православних колегіумах навчальних посібників, розроблених для єзуїтських шкіл, запозичення структурних компонентів навчальних курсів, методів викладання. Засновники православних колегіумів свідомо наслідували зразок «латинської школи», звертаючись до досвіду визнаних центрів єзуїтської освіти в Європі. Добре відомо, що завдяки високому професійному рівню підручники, написані єзуїтами, були широко розповсюджені (також у школах інших конфесій). Серед найбільш успішних навчальних закладів свого часу були школи Баварії, в яких сконцентрувалося чимало видатних теологів. Їх праці є важливим маркером культурного впливу Заходу в православних колегіумах. Важливо відзначити, що фундатори та вихованці православних колегіумів були

обізнані з системою освіти єзуїтських навчальних закладів, адже чимало з них студіювали філософію та богослов'я в єзуїтських колегіумах (академіях). Сильвестр Косів писав, що вони їздили навчатися «по разным Ингольштадтам и Ольмюцам» (примітно, що названий саме університет в Баварії) [22, с. 473]. Це зауваження є свідомством «типових» освітніх подорожей [про навчання вихідців з українських земель в німецьких університетах див.: 2; 12, с. 99-110].

Дослідження змісту «латинського» компоненту в богословсько-педагогічних практиках православних колегіумів ускладнюється уривчастістю конспектів курсів богослов'я, які збереглися. Виходячи з цього, в статті особливу увагу приділено вивченню складу особистих книжкових зібрань професорів православних колегіумів та єпископів, які нерідко передавали свої книги в колегіуми для використання в процесі навчання. Деякі з цих зібрань описані, деякі в ході дослідження виокремлювалися із загального списку книг бібліотек колегіумів [були опрацьовані каталоги бібліотек колегіумів: 7; 19; 23]. Цей підхід дозволив реконструювати інтелектуальні запити професорів православних колегіумів, які відбилися в підборі богословських творів. Відомо, що бібліотеки викладачів православних колегіумів були ретельно підібраними зібраннями, зорієнтованими на викладацьку діяльність, в них майже не було випадкових книжок. Наявність в них тих чи інших богословських трактатів вважаємо важливим показником інтересу професорів до певних течій богословської думки. Водночас дослідження складу цих бібліотек допомагає більш повно реконструювати коло читання професорів, їх «творчу лабораторію». На думку багатьох істориків тільки за допомогою реконструкції різних елементів освітніх практик можна відтворити те, що викладали в європейських університетах того часу (до речі, навчальні плани з теології університетів ранньонового часу почали досліджувати зовсім недавно) [29, р. 563-564].

У православних колегіумах у XVII – першій половині XVIII ст. у результаті синтезу різноконфесійних герменевтичних парадигм виник такий богословський дискурс, в якому

елементи православної догматики поєднувалися з єзуїтськими богословськими системами та підходами. У всіх православних колегіумах (так само як і в єзуїтських) курс богослов'я викладали орієнтуючись на «Summa theologiae» Томи Аквінського та посібники деяких католицьких (єзуїтських) авторів [17, с. 152-158; 21, с. 18]. Єзуїтська традиція викладання відобразилася в структурі загального курсу богослов'я, постановці та послідовності основних розділів/трактатів. Деякі вчені використовують термін «єзуїтсько-православні» богословські курси, маючи на увазі, що з точки зору змістовно-конфесійної вони були православними, за структурою, постановкою проблем та термінологією – спиралась на традиції богослов'я єзуїтських шкіл [21, с. 18]. Питання схожості та розбіжності єзуїтських та православних курсів є невивченим та складним (особливо це стосується початкового періоду існування православних колегіумів), до того ж на сьогодні не існує дослідження, присвяченого ранній київській та московській традиції морального богослов'я [11, с. 59]. Історики, які вперше поставили це питання, зазначали, що єзуїтські курси запозичувалися повністю, за виключенням пунктів, в яких православ'я «очевидно» розходилося з католицизмом та протестантизмом [6, с. 357, 379]. На практиці «розмежування» відбувалося тоді, коли професор звертав увагу на розбіжність поглядів. Оскільки чимало викладачів студювали курс богослов'я в єзуїтських колегіумах/академіях, вони використовували свої записи та посібники католицьких авторів при підготовці власних курсів. Відхилення від православної традиції нерідко відбувалося несвідомо, певні тези переносилися ними «механічно». До того ж, у XVII – першій половині XVIII ст. у курсі богослов'я православних колегіумів не було спеціальних розділів, зорієнтованих на особливості православної традиції («порівняльне богослов'я» виокремилася набагато пізніше), тому професор самостійно виявляв відмінності католицького та православного поглядів. Завдання ускладнювалося тим, що в цей час у православних колегіумах не викладали систематично грецьку мову. У зв'язку із цим цікаво подивитися як встановлювали факти відступу від православного трактування певних богословських питань. Наприклад, під час

богословських дискусій щодо часу иреществовання Святих Дарів та вчення про непорочне зачаття Пресвятої Діви Марії (які почалися в Москві наприкінці 1680-х рр.), дійшли висновку, що київські богослови трактують ці питання в дусі католицизму, а до курсів богослов'я такі тлумачення потрапили з «латинських» книг (хоча раніше на це не звертали уваги) [27, с. 108-236]. Однак католицькі підходи в цьому питанні зберігалися при викладанні православного богослов'я до початку XVIII ст. [6, с. 366-368]. За часів патріарха Йоакима (1674–1690 рр.) у «католицьких відхиленнях» були звинувачені автори та видавці деяких книг, надрукованих у Києві та Чернігові, але ці видання й після їх заборони були розповсюджені в Росії [27, с. 117-228]. При патріархові Адріані (1690–1700 рр.) до списку заборонених були внесені твори авторів, які мали безпосереднє відношення до православних колегіумів (Петра Могили, Інокентія Гізеля, Йоаникія Галятовського, Лазаря Барановича) [4, с. 60]. Новоутворений Синод прийняв укази, якими забороняв без його дозволу друкувати книги в Києві та Чернігові, аби не виникли нові відмінності в порівнянні з московськими виданнями [14, стб. 76-77]. Виявлення розбіжностей з католицькими трактуваннями продовжувалося і пізніше, й лише в 1760-ті роки були надруковані перші навчальні посібники з православного богослов'я російською мовою.

Професори богослов'я єзуїтських та православних колегіумів окрім основного посібника «*Summa theologiae*» Томи Аквінського використовували і праці інших католицьких авторів. Дослідники наголошували, що професори православних колегіумів використовували посібники «латино-польських» авторів [6, с. 356-259; 31, р. 77]. За всієї справедливості цього висновку, варто відзначити, що викладачі православних колегіумів у власних бібліотеках мали чимало творів й інших католицьких, в тому числі баварських авторів. Так, професори православних колегіумів нерідко зверталися до посібника Мартіна Бекана (Martin Becanus) «*Summa theologiae*» [39]. М. Бекан (1563–1624) був професором філософії та теології в університетах Вюрцбурга, Майнца. В посібнику він виклав шкільний курс богослов'я єзуїтів. Викладачі православних колегіумів читали й інші

твори цього автора. Книги Бекана «*Manuale Controversarium*» (Mainz, 1623), «*Opera omnia aliquot tractatibus posthumis aucta*» (Mainz, 1649) мали в особистих бібліотеках викладач Київського (Могилянського) колегіуму Єпіфаній Славинецький [27, с. 74], викладачі інших православних колегіумів та архієреї (наприклад, Досіфей Богданович-Любимський [7, арк. 3 зв.]). Деякі з цих книг М. Бекана, які належали професорам Харківського колегіуму, збереглися у Відділі книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Їх дослідження дозволило виявити маргіналії, зроблені професорами, які зафіксували процес опрацювання текстів.

Особливо часто в особистих книжкових зібраннях професорів православних колегіумів зустрічаємо твори Ієремії Дрекселя (Jeremia Drexelius, 1581–1638), який більше 20 років був придворним священиком при дворі Максиміліана I, курфюрста Баварії, прославився як видатний проповідник. Дрексель був автором більше 30 творів, які неодноразово перевидавалися латиною і були перекладені європейськими мовами. Богословські праці Ієремії Дрекселя знаходимо в особистих бібліотеках викладачів православних колегіумів: професора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета [18, л. 13 об.], Йоакінфа Карпинського [1, с. 286], засновників колегіумів (Лазаря Барановича [10, с. 56]), а також у зібраннях митрополита Стефана Яворського [13, с. VIII] та єпископа Досіфея Богдановича-Любимського, які були передані до Харківського колегіуму [7, арк. 4 зв.]. Це були надзвичайно популярні твори, перевидані десятки разів: «*Considerationes de Aeternitate*» (Мюнхен, 1620), «*Gymnasium of Patience*» (Мюнхен, 1630), «*Zodiacus Christianus*» (Мюнхен, 1622; і польською мовою). Як зазначила Наталя Яковенко у доповіді на науковому семінарі «Проблеми освіти й освіченості в ранньомодерній Україні» (Київ, січень 2012), на праці Дрекселя посилався й професор Київського (Могилянського) колегіуму Йоаникій Галятовський. Дослідження маргіналій на берегах книг Дрекселя, які належали професорам Харківського колегіуму, підтверджує скрупульозне опрацювання ними цих текстів (вони відмічали важливі тези, залишили схвальні репліки). В одній з

книг, яку передав до бібліотеки Чернігівського колегіуму його засновник Лазар Баранович, він зробив запис польською мовою під портретом Ієремії Дрекселя: «Ось на портреті зображений Дрекселій! Яким він був краще видно з його творів: вони проголошують, що він не витрачав даремно часу; за це богослови із задоволенням носять його на руках» [цит. за: 10, с. 57].

Наявність у бібліотеках професорів православних колегіумів значної кількості проповідницьких творів Дрекселя дозволяє припустити, що їх використовували при складанні проповідей. Викладачі колегіумів мали обов'язок виголошувати проповіді студентам у храмі колегіуму та в інших храмах міста. Дослідники, які виявляли джерела цих проповідей, наголошували на превалюванні впливу «польсько-католицької проповіді» [15, с. 102-108]. Втім, наявність праць Ієремії Дрекселя свідчить, що в православних колегіумах були обізнані з творами видатних католицьких авторів не тільки через посередництво авторів польських посібників, але й через звернення до творів видатних католицьких проповідників. Н. Яковенко, аналізуючи коло читання Йоаникія Галятівського, зробила висновок про незначне «польське посередництво», оскільки в більшості випадків він звертався безпосередньо до книг «західних» авторів.

У зібраннях викладачів православних колегіумів зустрічалися й твори інших видатних католицьких авторів, які вони могли використовувати під час підготовки курсів богослов'я. Це були книги Петра Канізія (Petrus Canisius (1521–1597), професора богослов'я університету в Інгольштадті, який прославився створенням катехізісу, популярного в католицьких школах. Професора мали і книгу Максиміліана Санда (Maximilian van der Sandt; Sandaeus Maximilianus, 1578–1656), який викладав у Вюрцбурзі, Майнці [37].

Важливим показником селекції та адаптації культурних традицій Європи в православних колегіумах виступають переклади богословських книг, особливо ті, які були зроблені професорами для використання в навчальному процесі. Переклади російською мовою богословських творів видатних єзуїтських письменників ставали важливими віхами на шляху становлення православного богословського дискурсу. Показовим

вважаємо декілька звернень православних перекладачів до творів Ієремії Дрекселя. До речі, ще в 1645 р. чернець Варсонофій Лецевич переклав з польської на російську твір Дрекселя «De aeternitate», у 1685 р. в Києві був зроблений переклад «Zodiacus Christianus» [16, с. 60, 150]. У 1630 р. з латини на польську був перекладений «Heliotropium», а в 1688 р. в Москві з цього видання на церковнослов'янську мову його переклав ієродиякон Феофан [8, с. 168-169]. Нове звернення до твору Дрекселя стало подією в історії православного богослов'я. В 1714 р. у Чернігові був надрукований переклад з латини твору Ієремії Дрекселя «Heliotropium seu conformatio humanae voluntatis cum divina» (за мюнхенським виданням 1627 р. [32]), який зробив колишній професор Чернігівського колегіуму Іоан Максимович. Характерно, що Іоан Максимович звернувся саме до мюнхенського видання, так само як і інші викладачі колегіумів бралися за переклади оригінальних текстів латиною (грецькою). У вступній статті викладачі Чернігівського колегіуму оцінили переклад твору Дрекселя як видатну заслугу Іоана Максимовича перед Православною Церквою. Цей твір Дрекселя – богословський трактат, присвячений проблемі узгодження Божественної та людської волі, яка роз'яснювалася прикладами зі Священного Писання, житій святих та видатних людей. Вважаємо, що звернення Іоанна Максимовича саме до цього твору Дрекселя (який піднімав проблеми сотеріології, частини догматичного богослов'я) стало значним кроком на шляху створення розгалуженого богословського курсу в православних колегіумах та академіях. Цей розгалужений курс оформлювався протягом всього XVIII ст., на відміну від католицьких навчальних закладів, в яких вже давно із загального курсу богослов'я виділилися окремі складові (скажімо, моральна теологія [33]). Важливо відзначити, що професори православних колегіумів мали «Heliotropium» Дрекселя й в оригіналі, що дозволяє припустити затребуваність цієї книги (адже викладання велося латиною). Хоча в колегіумах зробили декілька перекладів книг відомих авторів, примітно, що саме цей твір Ієремії Дрекселя здобув такої популярності в Росії, що його пов'язали з особою перекладача і до сьогодні публікують як твір Іоана Максимовича [9, с. 4].

Факт такої популярності твору Дрекселя – яскраве свідoctво «культурної трансплантації», адже твір почав «жити» в православної традиції. Вочевидь, Іоан Максимович виступив в ролі посередника в засвоєнні європейського культурного дискурсу, доклав значні зусилля для розробки та застосування унікального понятійного апарату, систематизації догматичного богослов'я, упорядкування православного вчення. Отже, Іоан Максимович продовжив справу, яку, за оцінками дослідників, розпочав Інокентій Гізель [11, s. 71].

Аналізуючи розповсюдження практики перекладів творів католицьких богословів, важливо відзначити, що Іоан Максимович узявся за роботу, вже маючи певний досвід. Ще у 1708 р. у Чернігові був надрукований його переклад з латини твору римського каноніка Амброджіо Марліана (Ambrogio Marliani) «Феатрон, или Позор нравоучительный, царем, князем, владыкам и всем спасительный» [34]. Книга містила поради та повчання наставникам, які були узяті з Священного Писання та різних літературних джерел. У передмові Іоан Максимович пояснив свою позицію щодо використання творів письменників, які не належали до Православної Церкви. Він наголосив, що запозичення з творів західних богословів не були механічними, а піддавалися творчій переробці в дусі вчення Святих Отців. До речі, Інокентій Гізель, який також широко використовував праці католицьких авторів та запозичив від єзуїтів чимало формальних схем, неодноразово підкреслював, що «нове» не суперечить жодному положенню православної доктрини [5, с. 119-120].

На завершення відзначимо, що в православних колегіумах перехід до викладання богословського курсу за «системою» Феофана Прокоповича (в якій відчутний вплив протестантизму) відбувся в середині XVIII ст. [17, с. 157-159 ; 20, с. 127-202]. Курс богослов'я, який у 1710-ті рр. у Києво-Могилянській академії прочитав Феофан Прокопович, як відомо, змінив спрямованість богословської доктрини [3, с. 83; 24, с. 37]. Однак традиції викладання богослов'я, які укорінилися в православних колегіумах у попередній час й були зорієнтовані на єзуїтські зразки, демонстрували живучість і не змінилися миттю. Звісно, це свідчить про наявність значної дистанції між

богословською думкою та практикою «шкільного богослов'я» (така дистанція існувала й між філософською думкою та «шкільною філософією»). Саме тому важливо реконструювати реальні освітні практики православних колегіумів та професійні зацікавлення викладачів, виявляючи моменти та напрямки змін.

Отже, не тільки в XVII ст., але й у першій половині XVIII ст. викладання богослов'я в православних колегіумах спиралося на традиції єзуїтських навчальних закладів і було зорієнтоване на богословські трактати католицьких теологів. Хоча великий вплив на процес викладання в православних колегіумах мали традиції латино-польських єзуїтських шкіл, імпульси, які виходили з потужних освітніх центрів Баварії, досягли українських земель і не залишилися непоміченими. Звернення професорів православних колегіумів до праць видатних католицьких богословів сприяло підготовці ґрунту для створення розгалуженої філософсько-богословської системи. При цьому адаптація ідей відбувалася не тільки на рівні окремих мислителів, але характеризувала діяльність освітніх інститутів, охоплюючи чимало людей. Формування богословського дискурсу в православних колегіумах стало важливою складовою зустрічі культурних традицій Заходу та Сходу Європи.

Примітки

1. *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.* Отд. II. – Т. 4. – К., 1907.
2. *Андреев А. Ю.* Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века / А. Ю. Андреев. – М., 2005.
3. *Архангельский А.* Духовное образование и духовная литература в России при Петре Великом / А. Архангельский. – Казань, 1883.
4. *Бороздин А. К.* Русское религиозное разномыслие / А. К. Бороздин. – СПб., 1907.
5. *Броджі Беркофф Д.* «Мир з Богом чоловіку» як система моральної філософії / Д. Броджі Беркофф // Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-х томах. – Т. 3. Дослідження та матеріали. – К., 2010.
6. *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия / Д. Вишневский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1903. – № 7.

7. Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 1817/с 895.
8. *Востоков А. Х.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея, составленное Александром Востоковым / А. Х. Востоков. – СПб., 1842.
9. *Гумеров А.* Предисловие / А. Гумеров // Иоанн (Максимович). Илиотропион. – М., 2008.
10. *Докучаев Н.* Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712) / Н. Докучаев // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1871. – № 2.
11. *Корзо М.* Внешняя традиция как источник вдохновения. К вопросу об авторстве киевских и московских православных текстов XVII в. Два примера / М. Корзо // *Studi Slavistici*. – 2009. – Т. 6.
12. *Лоський І.* Українці на студіях в Німеччині в XVI–XVIII ст. / І. Лоський // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Львів, 1931. – Т. 151.
13. *Маслов С. И.* Библиотека Стефана Яворского / С. И. Маслов. – К., 1914.
14. *Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода: В 50 тт.* – СПб, 1868. – Т. 1 (1542–1721).
15. *Петров Н. И.* Из истории гомилетики в старой Киевской Академии / Н. И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – 1866. – Т. 1.
16. *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве: Вып. 1–3 / Н. И. Петров. – М., 1896. – Вып. 2.
17. *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегії України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011.
18. РГИА. – Ф. 796. – Оп. 67. – Д. 572.
19. РГИА. – Ф. 834. – Оп. 3. – Д. 3282.

20. *Суториус К. В.* Богословие в Киево-Могилянской академии в 1751–1763 гг. / К. В. Суториус // Религиозное образование в России и Европе в конце XVIII – начале XIX в. – СПб., 2009.
21. *Суториус К. В.* Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века: дис. ... канд. ист. наук / К. В. Суториус. – СПб., 2008.
22. *Харлампович К. В.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века / К. В. Харлампович. – Казань, 1898.
23. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ.* – Ф. 1973. – Оп. I. – Спр. 2145.
24. *Червяковский П.* Введение в богословие Феофана Прокоповича / П. Червяковский // Христианское чтение. – 1876. – № 1-2.
25. *Шарф К.* Монархия, основанная на законе, вместо деспотии. Трансфер и адаптация европейских идей и эволюция воззрений на государство в России в эпоху Просвещения / К. Шарф // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / отв. составитель А. В. Доронин. – М., 2008.
26. *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом : нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; авторизов. пер. з англ. М. Габлевич. – Львів, 2001.
27. *Шляпкин И. А.* Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.) / И. А. Шляпкин. – СПб., 1891.
28. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 2002.
29. *Brockliss L.* Curricula / L. Brockliss // A History of the University in Europe. – Vol. 2: Universities in Early Modern Europe (1500–1800). – Cambridge, 1996.
30. *Broggi Bercoff G.* Rus, Ukraine, Ruthenia, Wielkie Ksiestwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Srodkowo Wschodnia: o wielowarstwowosci I polifunkcjonalizmie kulturowym / G. Broggi Bercoff // Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti / ed. Alberto Alberti et al. – Pisa, 2003.

31. *Cracraft J.* Theology at the Kiev Academy during its Golden Age / J. Cracraft // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – № 8.
32. *Drechsel J.* Heliotropium seu conformatio humanae voluntatis cum divina; libris quinque explicata... inscripta... / ab Hieremia Drexelio... 1627
33. *Mahoney J.* The Making of Moral Theology: A Study of the Roman Catholic Tradition / J. Mahoney . – Oxford, 1987.
34. *Marliani A.* Theatrum politicum, in quo quid agendum sit a principe et quid cavendum, accurate praescribitur / A. Marliani. – Romae, 1631.
35. *O Malley J.* The First Jesuits / J. O'Malley. – London, 1993.
36. *Puchowski K.* Jezuitckie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów / K. Puchowski. – Gdańsk, 2007.
37. *Sandaei Maximiliani R. P.* [...] Conciones de morte : in quibus symbola mortis commentationibus theologicis illustrantur, habitis in aede metropolitana, saeuiente pestilitate, ad clerym Mogvntinensem/ M. Sandaei. – [Köln], 1624.
38. *Sharipova L.* Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632–1780 / Liudmyla Sharipova. – Manchester, 2006;
39. *Summa theologiae scholasticae* auctore r.p. Martino Becano societatis Jesu theologo in academia Moguntina professore ordinario duobus tractatibus pernecessariis hac postrema editione aucta uno de natura theologiae altero de gratiae auxiliis auctore Gervasio Bionio Cenomanensi / M. Becano. – Parisiis, 1643.
40. *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków; Warszawa, 2004.